

22. Стенограма пленарного засідання від 2 листопада 2000 р. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2564.html>

23. Стенограма пленарного засідання від 7 червня 2001 р. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2732.html>

24. Стенограма пленарного засідання від 8 лютого 2001 р. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2678.html>

Надійшла до редкол.: 20. 04. 2018

УДК 94(477)«19/20»

DOI: 10.15421/231821

Інтеграція кримських татар в українське суспільство: історичний досвід кінця 1980-х – початку 2000-х рр.

Міронова І. С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Проаналізовано процес інтеграції кримських татар в українське суспільство наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. Розглянуто основні кроки і заходи українського уряду з цього питання, який взяв на себе повну відповідальність за долю репатріантів. Висвітлено суспільно-політичні, соціально-економічні, правові, земельні, освітні проблеми, з якими довелося зіштовхнутися кримським татарам після повернення на батьківщину.

Ключові слова: Україна; Автономна Республіка Крим; кримські татари; депортація; репатріація; окупація

Проанализирован процесс интеграции крымских татар в украинское общество в конце 1980-х – начале 2000-х гг. Рассмотрены основные шаги и меры украинского правительства по этому вопросу, которое взяло на себя полную ответственность за судьбу репатриантов. Освещены общественно-политические, социально-экономические, правовые, земельные, образовательные проблемы, с которыми пришлось столкнуться крымским татарам после возвращения на родину.

Ключевые слова: Украина; Автономная Республика Крым; крымские татары; депортация; репатриация; оккупация

The process of integration of the Crimean Tatars into Ukrainian society in the late 1980s and early 2000s was analyzed. It was indicated that in the policy of the Soviet government of the 1950s and 1980s concerning deported peoples, which, while condemning the deportation policy, at the same time, banned Crimean the Tatars return to their homeland.

It was noted that the return of the Crimean Tatars to the Crimea has become massive since 1987. The main steps and measures of the Ukrainian government on this issue have been considered, which assumed full responsibility for the repatriates'

fate. The socio-political, socio-economic, legal, land, educational, and religious problems, which Crimean Tatars had to face after returning to their homeland, were highlighted. It is noted that by 2014, these problems were solved slowly and half-heartedly. The main issue of the unresolved issues mentioned was the lack of a dialogue between the authorities and the Crimean Tatars, which affected the legislative lack of rehabilitation of the Crimean Tatar people, the unsettled issue of the legal regulation of the status of national self-government bodies and the rejection of the law of Ukraine on the restoration of the rights of persons deported on national grounds.

The annexation of the Crimea by the Russian Federation raised the attention of the Ukrainian state authorities to the situation of the Crimean Tatars. In particular, the decision of the Verkhovna Rada of March 18, 2014 to the Crimean Tatars was granted the status of indigenous people, and on April 17 this year the Verkhovna Rada adopted the Law «On the restoration of the rights of persons deported on national grounds». At present, it is important to find the best ways to solve the problems of the Crimean Tatar people, first, with the struggle for the de-occupation of the Crimea, the legal settlement of the status of the Crimean Tatars and their further integration into the Ukrainian socio-cultural space.

Keywords: Ukraine; Autonomous Republic of Crimea; Crimean Tatars; deportation; repatriation; occupation

Упродовж багатьох століть Український півострів Крим відчуває на собі складну історію суперництва за нього. Спираючись на факти посідання на півострові панівного положення в той чи інший історичний період, різні групи заявляють про своє право вважати його своєю Батьківщиною. Передача Криму у 1954 р. Україні і до сьогодні викликає різні неоднозначні погляди українських та російських політичних сил на цей факт. Зокрема, більшість російських політиків наполягають на тому, що акт передачі Криму був нелегітимним і тому вважають його російською територією. Українські політичні сили дотримуються думки, що акт передачі було здійснено у відповідності з існуючими на той час правовими процедурами. Ця обставина значною мірою визначила сучасну етнополітичну ситуацію в Криму.

Жахливі потрясіння, які відбулися в житті України і Криму навесні 2014 р., докорінним чином змінили загальнонаціональну ситуацію та її регіональний аспект. Це привело до численних спроб переосмислення і аналізу ситуації та зміни світогляду більшої частини українського населення.

Крим завжди являв собою багатонаціональне суспільство. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території АРК проживали представники понад 125 національностей і народностей. Історично склалося так, що переважну більшість серед населення Криму становили росіяни, яких за переписом нараховувалося 1180,4

тис. осіб, або 58,5 % від загальної кількості населення. Друге місце займали українці – 492,2 тис. осіб (24,2 %), третє – кримські татари – 243,4 тис. осіб (12,1 %) [4, с. 138]. Таким чином, кримські татари на початок ХХІ ст. стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, причому найбільш згуртованою та політично активною.

Проблема повернення і облаштування кримських татар у Криму та їхня інтеграція в українське суспільство, що розпочалася з кінця 1980-х рр., стала унікальним явищем, бо не мала прецедентів не тільки в Україні, але й у світі. Як правило, завдання інтеграції виникали у зв'язку з появою у структурі соціуму нових етнічних общин, відірваних від історичних місць проживання свого народу. Репатріація ж кримських татар – унікальне явище придбання етносом історичної батьківщини, яку в них неодноразово відбирали [8, с. 4]. В умовах нинішньої окупації Криму, коли самопроголошена влада чинить дискримінаційні утиски кримських татар, навіть намагається зробити так, щоб їх сприймали як терористів, кримськотатарське питання набуває особливої уваги в контексті державної етнонаціональної політики України.

У сучасній українській історіографії проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство чітко виділяється два хронологічних періоди: перший охоплює 1991–2013 рр. і другий – 2014 р. – до сьогодні, що пов'язано з сучасною політичною ситуацією в Україні і Криму, переосмисленням багатьох питань з історії кримських татар та появою нових концептуальних підходів до визначення їх статусу.

У працях авторів першого, виокремленого нами періоду, висвітлено причини депортації кримських татар 1944 р., життя їх у спецпоселеннях, повернення на історичну батьківщину і вказано на проблеми, які супроводжували цей процес. Серед таких праць слід назвати ґрунтовну монографію В. Котигоренка [10], в якій представлені результати дослідження проблеми соціальної адаптації кримських татар, які повернулися на батьківщину з місць депортації. Важливою для дослідження є колективна монографія «Крим в етнополітичному вимірі» [11], видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. У роботі проаналізовано етнополітичні процеси в Криму ХХ – початку ХХІ ст. та їх вплив на тогочасне суспільно-політичне становище в АРК. Особливу увагу автори звернули на причини, перебіг та наслідки примусової депортації кримськотатарського народу, політико-правові аспекти його повернення на батьківщину та інтеграцію в українське суспільство.

Соціально-економічні, політичні, правові, земельні, культурно-освітні та інші проблеми облаштування кримських татар у Кри-

му в 1990-х рр. розкрито в працях О. Габриєляна [3], В. Зінича [6-7], М. Панчука [13], С. Чеховича [17], В. Чумака [18], В. Шостки [20] та ін. Важливим є те, що автори, поруч з аналізом цих проблем, надавали власні пропозиції щодо їх вирішення.

Анексія Криму Російською Федерацією в 2014 р. викликала в науковому світі появу нових досліджень з історії кримськотатарського народу. Сьогодні такі дослідники як А. Баскакова [1], Н. Беліцер [2], О. Газізова [4], Р. Подкур [14], В. Ширай [19] та інші розглядають кримських татар як корінний народ півострова, а не як національну меншину, намагаються проаналізувати аспект кримськотатарської проблеми в російсько-українських відносинах, знайти оптимальні шляхи вирішення проблем кримськотатарського народу, пов'язаних, у першу чергу, з боротьбою за деокупацію Криму, правовим врегулюванням статусу кримських татар та подальшою інтеграцією їх в український соціокультурний простір. Ураховуючи досягнення вітчизняних дослідників, автор статті ставить за мету проаналізувати форми і методи діяльності органів державної влади України щодо репатріації кримськотатарського народу та його інтеграції в українське суспільство, визначити їх ефективність та наслідки.

Дійсно трагічною, ні з чим не зрівняною, сторінкою увійшла в літопис історії кримськотатарського народу масова його депортація, здійснена партійно-державним керівництвом СРСР 18 травня 1944 р. Звинувачені в «колабораціонізмі» із фашистським окупаційним режимом, «зраді Батьківщини» кримські татари – від немовлят до похилих людей були позбавлені рідної домівки й відправлені на спецпоселення до Середньої Азії та інших регіонів Радянського Союзу. Всього з Криму було виселено близько 195 тис. татар, з них 151 064 – вивезено до Узбекистану. 31 551 особа опинилася на поселенні у республіках та областях Російської Федерації, у тому числі 10 тис. у Марійській АРСР, Молотовській, Горьківській і Свердловській областях. На 10 жовтня 1944 р. 6387 кримських татар було розміщено у спецпоселеннях Костромської області. Крім того, 11 тис. юнаків було відірвано від їхніх сімей і направлено на примусову працю: 6 тис. – до будівельних батальйонів Червоної Армії, а решта – у розпорядження Московського вугільного тресту.

Важкі умови побуту у спецпоселеннях, поширення інфекційних хвороб та відсутність медичного обслуговування призвели до масових захворювань і смертності поселенців. За даними архівів НКВС, до 1 січня 1945 р. в Узбекистані померло 13 592 засланих кримських татар, а в наступному 1945 р. було зафіксовано ще

13 183 померлих. Таким чином, за перші півтора роки депортації в Узбекистані загинуло 17,8 % кримських татар [16].

У 1954 р. Кримський півострів зі складу РРФСР було передано до складу УРСР. Починаючи з цього року репресивна політика втратила свою інтенсивність. У червні цього року ЦК КПРС прийняв постанову «Про зняття деяких обмежень в правовому стані спецпоселенців», відповідно до якої радянський уряд 5 липня зняв з обліку спецпоселенців, які не досягли 16 років, а також молодь, прийняту на навчання до навчальних закладів. При звільненні зі спецпоселення всім неповнолітнім було оголошено, що зняття з них обмежень не має наслідком права на повернення до традиційних місць проживання.

XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р., відкрито засудив політику депортацій. Відповідно до цього Президія Верховної Ради СРСР своїм указом від 27 березня звільнила з обліку спецпоселенців кримських болгар, греків і вірмен, а 28 квітня видала Указ «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни». Проте ці укази забороняли депортованим повертатися у Крим. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. про розселення татар, німців, греків, болгар і вірмен, які раніше мешкали на території Кримської області та поверталися з місць поселення, визнавала неприпустимим їх повернення у Крим, а також вважала «недоцільним» розселення їх у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях [17, с. 192].

5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Указ скасовував звинувачення у зраді кримських татар, проте проголошував повне укорінення кримських татар в Узбекистані. У 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР відмінила заборону грекам, вірменам, болгарам і кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їх проживання. Але після цього державні органи СРСР та УРСР вдалися до іншої тактики проти повернення депортованих народів у Крим. Основним знаряддям їх став контроль за поверненням у Крим колишніх депортованих осіб за допомогою інституту прописки (реєстрації). Особам, які намагалися повернутися на законних підставах, органи внутрішніх справ ускладнювали або й унеможлилювали процес придбання житла. А ті, хто перебував у Криму без прописки, у судовому порядку видворялися з півострова [16].

Згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області

та Краснодарського краю» від 24 грудня 1987 р. такими населеними пунктами визначалися міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта, а також населені пункти Бахчисарайського, Ленінського, Раздольненського, Сакського, Сімферопольського, Судацького та Чорноморського районів. Але вже 25 грудня 1990 р. Верховна Рада УРСР зупинила на території Кримської області дію зазначеної Постанови [17, с. 192-193].

З рішучим курсом на демократизацію, розпочатим у період перебудови, політичні перешкоди були усунені остаточно. Повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру, починаючи з 1987 р. Зокрема, тільки за січень-травень 1988 р. у Крим переїхало 4183 татар. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їх прав», а 7 березня 1991 р. – Постанову «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав». Уряду СРСР було рекомендовано встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, підданих насильницькому переселенню [14, с. 389].

Здобуття Україною незалежності створило нові умови існування як держави в цілому, так і окремих її регіонів, зокрема Кримської області. Точкою відліку, що формально перетворила Крим в особливий регіон української держави, можна вважати 20 січня 1991 р. У цей день у Криму відбувся референдум, у ході якого більшість жителів півострова висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору. 12 лютого 1991 р. постановою Верховної Ради України «Про відновлення Кримської АРСР» було утворено автономію у складі України. Статус Автономної Республіки Крим було закріплено у новій Конституції України [16].

Після здобуття Україною незалежності держава практично опинилася сам-на-сам із підтримкою повернення. У переважній більшості випадків повернення до Криму раніше депортованих народів відбулось стихійно, і коли на 1 січня 1990 р. повернулось понад 100 тис. кримських татар, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми економічного, соціального, етнічного, політичного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Кількість бажаючих повернутися до Криму становила не менше 500 тис. чол. Громадські організації (Меджліс та ін.) пропонували завершити репатріацію кримських татар не пізніше 1993 р. Однак практика показала, що ці терміни суперечать економіко-організаційним можливостям прийому, розселенню та облаштуванню депортованих. У 1991 р. Радою з вивчення продуктивних сил України НАН України за дорученням урядів України і Республіки Крим виконано комплексне дослідження з проблеми кримських татар, результати якого були узагальнені в «Схемі розселення і працевлаштування кримських татар в Криму» [12, с. 84]. У цій Схемі тривалість періоду повернення депортованих була визначена в 10 років (1989–1998 рр.). Також було визнано доцільним повернення кримських татар у Крим упродовж трьох етапів.

Перший етап охоплював 1989–1991 рр. і був орієнтований на фактичну чисельність (117 тис.) кримських татар, які вже повернулись на той час у Крим. Найбільшу кількість кримських татар було передбачено прийняти й розселити на другому етапі (1992–1995 рр.) – близько 190 тис. Фактично за цей період повернулось всього 66,9 тис. чол. Протягом третього етапу (1996–1998 рр.) мало повернутися 43-58 тис. чол., а повернулося близько 20,3 тис. Різке зниження повернення кримських татар з 1992 р. було викликано економічним спадом у державі, скороченням фінансування програм повернення та облаштування депортованих народів, які здійснювалися виключно за рахунок асигнувань з Державного бюджету України [12, с. 85].

У питанні інтеграції кримських татар в українське суспільство, починаючи з моменту їх повернення на батьківщину, постало немало важливих проблем. Центральною проблемою стало вирішення економічного питання. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України 28 січня 1992 р. ухвалив постанову «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР». Передбачалося виділити додатково 400 млн крб, щоб створити належні умови для повернення депортованого кримськотатарського населення. Для координації та фінансування державних програм з розв'язання проблем депортованих народів Криму у цьому ж році були створені «Фонд депортованих народів» та «Республіканська комісія у справах депортованих народів Криму для практичного вирішення питань соціально-економічної інтеграції представників репресованих народів».

Із 1991 р. у Державному бюджеті України передбачалися видатки на облаштування репатріантів. Бюджетні кошти спрямовувалися, головним чином, на будівництво житла, інженерних комунікацій, об'єктів соціально-культурного призначення. У 1993 р. з бюджету

Україні було виділено 18 млрд крб, із них 12,9 млрд – на капітальне будівництво, 5,4 млрд – на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації за переїзд тощо. Однак економічна криза початку 1990-х рр. не дозволила реально поліпшити соціально-економічний стан переселенців. Тому 11 серпня 1995 р. була ухвалена постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», яка передбачала реалізацію Програми першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і представників інших національних груп, які повернулися в Крим [14, с. 390].

На початку 2000-х рр. за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис. м² житла. Загальна сума видатків з Державного бюджету України на облаштування колишніх депортованих за національною ознакою громадян станом на кінець 2013 р. становила понад 1270 млн грн (понад 158 млн дол. США) [5]. Масове повернення кримських татар було ускладнено серйозними правовими викликами. У цьому питанні відзначалося два важливі аспекти: по-перше, відсутність закону про відновлення прав раніше депортованих осіб, та, по-друге, відсутність належного механізму правового регулювання процесу повернення, що призводило до ускладнення при отриманні права на проживання та громадянства, а також не запобігало ризику безгромадянства серед раніше депортованих осіб, які поверталися на батьківщину.

До 2014 р. усі спроби різних урядів України ухвалити законодавство про статус і права раніше депортованих осіб не були реалізовані. Зокрема, у 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», але тодішній Президент України Л. Кучма наклав на нього вето, посилаючись на формальні юридичні підстави, зокрема – невідповідність положень закону щодо реституції чинному на той час Земельного кодексу. У 2008 р. Кабінет міністрів України повторно вніс на розгляд законопроект, що базувався на законі 2004 р., проте, Верховна Рада не ухвалила його, і в результаті документ було відкликано Урядом наприкінці 2009 р. У 2012 р. вдалося досягти деякого прогресу на шляху ухвалення закону про відновлення прав раніше депортованих осіб. 20 червня цього року Верховна Рада ухвалила в першому читанні законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Але у рамках підготовки до другого читання закону, низка поправок, що пропону-

валися до законопроекту, до 2014 р. знаходилася на розгляді в Постійному комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Друга важлива правова проблема стосувалася унормування юридичного статусу окремих раніше депортованих осіб, які поверталися до Криму. Зокрема, унормування процесу їхнього повернення та отримання виду на проживання і доступу до отримання громадянства, а також шляхів запобігання ситуаціям, внаслідок яких вони могли залишитися без громадянства. Хоча центральна влада України та регіональна кримська влада інтенсивно працювали, сприяючи масовому поверненню та вирішенню згаданих проблем, їхні зусилля не усунули всіх юридичних перешкод. До того ж 30 травня 2013 р. минув термін дії Бішкекської угоди 1993 р., що регулювала багатосторонні відносини між Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Туркменістаном, Україною і Узбекистаном у питаннях повернення раніше депортованих осіб. Зобов'язання, що містилися в Бішкекській угоді, були далекосяжними, але її положення були виконані лише частково, більше того – зі значним запізненням. Загальне основоположне зобов'язання, взяте на себе країнами-учасницями цієї угоди – «відновити історичну справедливість» і «створити необхідні умови для безперешкодного добровільного переселення [раніше депортованих осіб], включно з умовами для вільного виїзду» – не було повністю виконано. Це стосувалося як тих осіб, які повернулися, починаючи з 1989 р., так і тих, які ще хотіли повернутися. Обидві категорії стикалися з серйозними труднощами в отриманні документів, необхідних для переїзду, оформлення виду на проживання та громадянства, в передачі й оформленні їхнього майна, в отриманні допомоги для будівництва або придбання житла та в реалізації інших важливих прав, які раніше були гарантовані Бішкекською угодою [9, с. 4-6].

Державним органам України та Автономної Республіки Крим бракувало системності і послідовності у вирішенні соціально-економічних проблем депортованого населення. Найбільш гостро це проявилася у «земельному питанні». З початку масового повернення кримських татар для індивідуального будівництва житла було виділено близько 70,5 тис. земельних ділянок (площа 8361,7 га), у тому числі, в м. Судак – близько 2,6 тис. земельних ділянок (230,6 га), у м. Алушта – 1,32 тис. (96,1 га), у м. Ялта – 1,3 тис. (77 га). Але початок земельної реформи в Україні практично збігся із процесом репатріації кримських татар, значна частина яких, внаслідок відсутності українського громадянства, не змогла стати членами

колективних сільгоспідприємств [8, с. 21-22; 14, с. 391]. Станом на 2011 р. у черзі на отримання державного житла в міських і сільських радах перебували більше 7 тис. сімей (27 тис. осіб). 16 тис. сімей (64 тис. осіб) індивідуальних забудовників через відсутність коштів неспроможні були завершити розпочате будівництво [15, с. 33].

На перших порах повернення репатріантів, коли подані кримськими татарами заявки на відведення земельних ділянок не розглядалися Верховною Радою Криму протягом тривалого часу, або їм безпечеліційно відмовляли у виділенні ділянок, мало місце самовільне захоплення земель, а це призводило до соціальних конфліктів у відносинах між кримськими татарами і місцевою владою (пригадаємо події 1992 р. в Алушті, 1995 і 1997 рр. у Білогірську, 2003 р. – в Ялті, Судаку, Партеніті) [6, с. 80]. Окрему проблему становили земельні ділянки, розташовані на Південному узбережжі Криму. Замість репатріантів вони потрапили до рук високопоставлених чиновників і членів їхніх сімей. Люди, зокрема раніше депортовані кримські татари, не могли роками отримати якихось шість соток землі під індивідуальне будівництво, тоді як окремі особи, незаконно отримували десятки, а то й сотні гектарів на Південному узбережжі, де земля фактично є неоціненою за своїми рекреаційними характеристиками [6, с. 84].

Гострою залишалася проблема працевлаштування кримських татар. До 2014 р. не було працевлаштовано 40 % переселенців працездатного віку, а майже дві третини тих, хто знайшов роботу, змушені працювати не за фахом. Питання зайнятості населення АРК вирішувалося через реалізацію заходів Державної, республіканської й територіальних програм зайнятості населення, в яких є розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян». У результаті реалізації заходів цих програм у 2003 р. у всіх сферах економічної діяльності за рік введено 24,7 тис. робочих місць, зокрема в галузях економіки 5,3 тис. робочих місць [8, с. 20-21; 14, с. 391].

Частка зайнятого населення в цілому по Криму складала близько 44 %, а зайнятого кримськотатарського населення – 38 %. Економічно активними видами діяльності зайнято майже 66 тис. кримських татар, що склало близько 26%: з них близько 35 тис. чол. (53 %) працювало на державних підприємствах і в організаціях республіки, 26,6 тис. осіб (40,4 %) зайнято в сфері підприємництва та самозайнятості (77,4 % і 14,6 % відповідно). Більшість кримських татар працюють у сфері послуг, торгівлі, громадському харчуванні, сільському господарстві, автосервісі [20, с. 109].

У контексті інтеграції кримськотатарського населення несистемно вирішувалися проблеми відкриття кримськотатарських шкіл та класів, забезпечення вчительськими кадрами, підручниками, а також права випускників на проведення зовнішнього незалежного оцінювання рідною мовою. На Кримському півострові загалом налічувалося 632 загальноосвітні школи, з них 192 – з двома й трьома мовами навчання, 15 – із кримськотатарською мовою. 95,6 % учнів Криму навчалися російською мовою, 6,3 % – кримськотатарською і 3,2 % – українською [15, с. 33]. Останніми роками учні не виявляли особливого бажання складати ЗНО кримськотатарською мовою, що, на думку Рефата Чубарова, свідчило про критичний стан рідної мови і школи. У 2013 р. за інформацією міністерства освіти і науки, молоді та спорту АР Крим 92,5 % абітурієнтів проходили тестування російською мовою і 7,5 % – українською. Бажаючих пройти тестування кримськотатарською мовою не зареєстровано [14, с. 392].

Дещо краща ситуація склалася в культурно-просвітницькій галузі. У Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських, районних краєзнавчих музеях, були створені експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин України. Створено також нові музейні установи: Кримський етнографічний музей, музей історії та культури кримських татар, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва. Під охорону держави взято десятки пам'ятників історії і культури кримських татар та інших національних меншин [14, с. 393].

Створення національних телерадіо редакцій у ДТРК «Крим» та національних засобів масової інформації забезпечило конституційне право національних меншин на свободу думки й слова, на вільне виявлення своїх поглядів та переконань. На базі ДТРК «Крим» функціонувало п'ять національних редакцій (кримськотатарська, вірменська, болгарська, грецька, німецька). Надавалася підтримка друкованим виданням кримських татар. Наприкінці 1991 р. до Сімферополя переведено редакцію газети «Янги дунья» («Новий світ»), у 1992 р. розпочато видання кримськотатарською мовою газети «Достлукъ», дістали поширення газети «Авдет», «Арекет», «Мераба», журнали «Йылдыз», «Къасавет» та ін. В АРК функціонував кримськотатарський музично-драматичний театр, діяли два кримськотатарські професійні ансамблі – «Хайтарма» та «Къырым», державний вокально-хореографічний ансамбль України «Таврія» [8, с. 27-28].

19-22 травня 2009 р. в Сімферополі пройшов перший в історії Всесвітній конгрес кримських татар, у якому взяли участь представ-

ники діаспори з Туреччини, США, Росії, Франції, Польщі, Литви, Узбекистану. Метою заходу стала консолідація кримських татар для збереження своєї етнічної ідентичності, відродження кримськотатарської мови і культури [16].

Слід також підкреслити значущість релігійного чинника в процесі соціальної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. Значною мірою для більшості кримських татар іслам є не лише релігійною ідеологією, а й чинником етнокультурної самосвідомості. Станом на 2014 р. у Криму функціонували Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 331 мусульманська громада, 5 медресе. У розпорядженні ДУМК знаходилося понад 170 мечетей. Українська держава передала їм у власність понад 40 культових будівель і понад 20 у безоплатне користування, у тому числі 10 пам'яток архітектури [14, с. 393].

Але напруженими в Криму були мусульмансько-православні стосунки. До початку 1990-х рр. Православна церква посідала панівне положення в АРК. Але після проголошення незалежності Української держави ситуація змінилася. Повернення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманської традиції) окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між УПЦ МП і Муфтіятим виникло протистояння, спричинене, з одного боку, прагненням Православної церкви зберегти виключно за собою провідні позиції на теренах АРК, а з іншого – намаганням кримських татар поновити історичну справедливість на своїй батьківщині [8, с. 30].

На ризик міжетнічної напруженості в Криму вказував Верховний Комісар ОБСЄ з питань національних меншин (ВКНМ) Макс ван дер Стул, який здійснював діяльність в Криму з 1994 р. Зокрема, на його думку «багате етнічне, мовне, релігійне й культурне розмаїття Криму, історія протистоянь у боротьбі за панування над ним та інші контекстуальні чинники піддають Крим підвищеному ризику міжетнічної напруженості» [9, с. 2].

Після анексії Криму почався новий етап в історії кримськотатарського народу: він знову втратив свою етнічну територію і вимушений відстоювати свої права як корінного народу України. На момент військового втручання Росії в Криму, більшість кримськотатарської громади висловила свою стурбованість і заявила про підтримку територіальної цілісності України. Більшість кримських татар бойкотували «референдум про статус Криму», який відбувся 16 березня 2014 р. З початку російської окупації Криму, де-факто влада Криму і російська влада вживали різноманітних заходів, націлених на кооптацію місцевих татар шляхом як переконань, так і

репресій. Публічно оголошуючи про повну підтримку кримських татар та їх прав, представники влади водночас обмежували їх право на свободу вираження, зібрань, асоціацій, що є націленим наступом на права татарських громад.

Важливим кроком у вирішенні кримськотатарського питання стало прийняття 20 березня 2014 р. Верховною Радою України Постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави», яка гарантує захист і реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави [4, с. 143].

Посилення уваги української влади до кримськотатарських проблем після окупації Криму проглядається й у низці інших законодавчих та нормативно-правових актів. 17 квітня 2014 р. Верховна Рада нарешті ухвалила «багатостраждальний» закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 1223-VII. Цей Закон визначає статус осіб, депортованих за національною ознакою, встановлює гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб [4, с. 143].

22 травня 2014 р., у передостанній день 13-го засідання Постійного Форуму корінних народів ООН, українська делегація виступила із заявою – проханням вважати її державою, що офіційно підтримує Декларацію ООН про права корінних народів. Постійне представництво України в ООН під час цієї сесії додатково організувало захід з висвітлення проблем кримськотатарського народу в окупованому Криму. Крім того, Указом Президента України № 472/2014 від 16 травня 2014 р., «з метою підтримки громадян України – кримських татар за реалізацію своїх прав як представників корінного народу», в Україні встановлено День боротьби за права кримськотатарського народу, який відзначається щороку 18 травня [2, с. 86-87]. Позитивним також у цьому напрямку слід визнати Указ П. Порошенка від 3 листопада 2014 р. № 841/2014 «Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу», де, окрім прописаних повноважень Уповноваженого, яким призначено лідера кримськотатарського народу Мустафу Джемілева, наголошується на тому, що кримськотатарський народ є корінним народом України [4, с. 144].

Важливо відзначити і Постанову ВР України № 792-12 «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р., численні заяви МЗС стосовно неприпустимості переслідувань

і репресій проти кримських татар, а також розслідування цих злочинів, розпочатих Прокуратурою АРК, що діє поза межами окупованої території. Вагомим внеском у підтримку й забезпечення етнокультурної ідентичності корінного кримськотатарського народу було ухвалення Верховною Радою 17 листопада 2016 р. законопроекту № 5333 про внесення до Бюджетного кодексу України змін щодо програм державної підтримки телерадіокомпаній Автономної Республіки Крим і міста Севастополя. У ньому йдеться про дозвіл Кабінету міністрів України спрямовувати кошти, передбачені у державному бюджеті, на фінансування телерадіокомпаній АРК і Севастополя (у першу чергу – кримськотатарського телевізійного каналу АТР); закон був підписаний Президентом П. Порошенком 2 грудня 2016 р. [2, с. 87-88].

Отже, повернення кримських татар на історичну батьківщину стало можливим завдяки боротьбі та зусиллям кримськотатарського національного руху, помноженим на наслідки розпаду авторитарного радянського режиму, який в 1944 р. депортував кримських татар як цілісний народ та упродовж десятиліть не давав можливості повернутися до Криму. Для України кримськотатарська проблема виявилася певною політичною та соціально-економічною тріадою – репатріація, адаптація та інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір. Проблема облаштування та адаптації кримських татар, попри всі зусилля української влади, залишалася однією з найскладніших у процесі забезпечення соціально-політичної стабільності в АР Крим. І хоча Україна не несла політичної відповідальності за депортацію кримськотатарського населення та осіб інших національностей, держава взяла на себе турботу про те, щоб репатріанти змогли розпочати життя, мали всі можливості для всебічного розвитку на українській землі. Сьогодні низка проблем кримськотатарського народу потребує вирішення. Україна має вжити рішучих заходів з врегулювання на законодавчому рівні прав кримських татар як корінного народу держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баскакова А. С.** Історіографічний аспект кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991–2014 рр.) / А. С. Баскакова // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – 2015. – № 95. – С. 108-113.
2. **Беліцер Н.** Кримські татари як корінний народ / Н. Беліцер. – Київ: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. – 120 с.
3. **Габриелян О.** Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / О. Габриелян. – Симферополь: Изд. дом Амена, 1998. – 340 с.
4. **Газізова О.** Кримськотатарський рух у просторі державної етнополітики / О. Газізова // Українознавство. – 2016. – № 4. – С. 136-149.

5. Депортація кримських татар 1944 р. та заходи, що вживаються Урядом України з метою облаштування та інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих кримських татар. – Режим доступу: <http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/1216-deportacija-krimsykih-tatar-1944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-ur>
6. **Зінич В. Т.** Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів у Криму: розподіл земельних ресурсів / В. Т. Зінич // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 78-85.
7. **Зінич В. Т.** Розселення й облаштування депортованих національних меншин – важлива складова етнополітичної політики держави / В. Зінич // Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – С. 161-173.
8. **Гальчинський А.** Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук, В. Крисаченко, Н. Прозорова, М. Степик. – Київ: Вид-во Нац. ін-ту стратег. досліджень, 2004. – 41 с.
9. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. Оцінка потреб, серпень 2013 р. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин. – Нідерланди, 2013. – 36 с.
10. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
11. Крим в етнополітичному вимірі: наукове видання / Редкол.: І. Курас (голова). Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
12. **Міронова І. С.** Національні меншини України: Навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Одеса; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.
13. **Панчук М.** Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси / М. Панчук // Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – С. 315-323.
14. **Подкур Р.** Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму? / Р. Подкур // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. – Київ: Ін-т історії України. НАН України, 2014. – С. 389-393.
15. **Тищенко Ю.** Повернення кримських татар до Криму / Ю. Тищенко // Український журнал. – 2011. – № 6. – С. 32-33.
16. Трагедія кримського народу (до 65-х роковин депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою). Матеріали до загальнообласного Дня інформування населення 26 травня 2009 року. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3368.htm>
17. **Чехович С. Б.** Елементарний курс міграційного права України : Конспект лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Б. Чехович. – Київ: МАУП, 2004. – 216 с.
18. **Чумак В. А.** Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / В. А. Чумак. – Київ: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.
19. **Ширай В. В.** Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Ширай. – Київ, 2014. – 203 с.
20. **Шостка В. І.** Трудовий потенціал репатріантів в контексті зайнятості і внутрірегіональної міграції / В. І. Шостка, Б. Л. Финогеев // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 106-116.

Надійшла до редкол.: 15. 01. 2018